

Драгиша
Васић

**ДЕВЕТСТО
ТРЕЋА**

Copyright © 1925, Драгиша Васић
Copyright © овог издања 2024, ЛАГУНА

НАПОМЕНА: Од првог објављивања овог дела дели нас читав век. Многе културолошке и језичке промене су се у међувремену догодиле и зато смо делове рукописа који се тичу оригиналног ауторовог текста прилагодили Правопису и норми стандардног језика али смо све бројне наводе и цитирања оставили у оригиналу како бисмо очували и приказали стил и начин писања у времену у коме су настали.

Садржај

Предговор	7
Поглед на самосталну владавину	13
Две штампе и народно расположење	33
Двадесет трећи март	50
Војска. Постанак и развитак официрске завере. . .	55
Ноћ 28–29. маја	85
Завереничка влада. Промена устава. Избор краља. Два гледишта о санкцији дела. Штампа	124
Осврт на заверу	141
Последње намере и последњи краљеви планови . .	156
Нишка контразавера	182
Крагујевачка контразавера	195
Завереничко питање	207
<i>О аутору . . . . .</i>	<i>223</i>

Предговор

За ових двадесет година државнога живота нашег, престизали су се догађаји тако брзо и вртоглаво да је последњи, по нарочитој важности својој, редовно запостављао оне што су му претходили. Он их је, без обзира на значај њихов и утицај, остављао и за собом бацао у сенке мање или више тамне, често у најпотпунији мрак заборавља. Тако су савременици њихови исто оно што и човек који заузет, валима новим и побеснелим, на обали морској, заборавља потпуно оне што су пре њих, разбивши се са ужасном риком о хридине, нестали као да никад нису ни постојали.

У тако вихорском лету чињеница историјских не би, према томе, ништа чудно било схватање да је ова наша прекомерно узбуркана данашњица тамнија ипак својим савременицима, и да је то увек и са сваком данашњицом, него што ће бити онима који ће се много доцније, проучавајући је савесно и стрпљиво, гњурати у њу као што се то увек чини по прошлости. Тачно је и то, нема сумње, да нам права и апсолутна истина у историји остаје редовно непозната. У њу, рекао је неко, може да верује само онај који никад није гледао како се историја ствара, јер сваки који је доживео неколико догађаја и у њима суделовао мора бити уверен да се пуна и права истина не може наћи у документима. Али нам искуство, исто тако, доказује и такву

бруталну необавештеност, као и такву дрску несавесност о појединим значајним чињеницама данашњице, да нам ипак изгледа и невероватна и непојмљива и немогућа једна толика историјска неправда по којој би и будућност, пошто буде у положају да брижљиво прикупи и непристрасно оцени сва разбацана документа о њима, исто онако могла остати у магли једне тако жалосне заблуде. Ово би се могло поткрепити једним јединим примером, и то скорашњим, ако би се подсетило на онај тако карактеристичан случај у парламенту, кад је изјава једнога члана кабинета највеће политичке групе, а која се тицала присвојених заслуга њених у победоносним ратовима, изазвала бурне протесте опозиције, која се стишала тек онда када је министар пристао да је умногоме измени и ублажи, делећи их, после тога, великодушно и другима. Том приликом, и усред жестоког сукоба опозиције са већинском скупштинском, при коме се заслуга успеха приписивала свакоме, нико се није ни сетио ни усудио да помене име човека кога будућност, кад о томе буде свој суд изрицала, никад не би могла запоставити, име краља Милана, команданта активне војске. И само са том узвишеном утехом и осећањем извесности да ће све оне чињенице, ако не сад, а оно бар доцније, стајати у много бољој светлости истине, потребно је, да у овим данима толико горке туге и болне сумње са којом посматрамо своју рођену земљу, све очи буду широко отворене како се не би пропустило да се уочи оно што је значајно, а из докумената који свакога часа прете да свирепо потону у океанском бездану заборава, у коме се свакодневно даве њихови творци и од којих је већ

до сада највећи број нестао заједно са свима тајнама највећег интереса и важности историјске.

Одиграни у току последњих двадесет година, Мајски преврат, са свима својим последицама, маћедонска акција, приоритетски спор или сукоб, Сарајевски атентат и Солунски процес, догађаји су такви о којима се, и безмало у свима круговима нашег проширеног друштва, тако радо претреса, а са исто онолико темперамента и радозналости са колико непознавања и необавештености.

Међутим, то време, тако немирно и узбуркано, може се разумети, али тек после врло пажљиве студије догађаја у њему одиграних, такве која успева да разголити сву ону унутрашњу неистину и све привидне узроке њихове, откривајући генезу целог питања, свих доцнијих питања са правим узроком свега што је следовало, а који треба тражити једино у оној узурпаторској пожуди једнога чиниоца, који се, у дубоком уверењу о државничкој неспособности фактора одређених да воде и одлучују, с једне стране, и превеликој равнодушности народа, с друге стране, упустио био у вршење једне потајне моћи, којој се, и све до данашњег дана, нико озбиљно није усудио да успротиви.

Тај чинилац, то су официри, а они фактори само органи њихове воље, чије су симптоме понекад и покушали уклонити, остављајући увек узроке потпуно нетакнуте.

Али питања ова, тврдило се, имају својих болних места, због којих је уздржљивост њихова претреса данас више него икад потребна. Још несолидно утврђену, још недовољно обезбеђену државу, наводи се,

треба оставити на миру са њеном бригом консолидовања. Све ране прошлости нека остану у својим провизорним завојима до бољих прилика. Млада држава, окружена само непријатељима, са једним мучним проблемом у својим рођеним крилима, не треба да буде узнемиравана никаквим расправама које би могле избацити нове, тешке и непријатне проблеме са њиховим недогледним последицама. Заиста, многа од оних питања прошлости садрже безброј болних места. Али је, нема сумње, још болније живети и ћутати у времену свеопштег фалсификовања и умрети под срамотом. Заиста, најпреча брига младе државе јесте њено брзо консолидовање. Но, баш у том интересу јесте и пажљиво одвијање оних крвавих завоја под којима се развија, шири и црвља сав ужас моралне трулежи, коју треба спречити. То је и света дужност нашег унутрашњег народног живота.

Разлог спољашње опасности, крајње злоупотребљен и неоснован, могао је у прво време и спречавати јавни претрес питања о којима се није уздржавало да се расправља иначе. Он је, по свему изгледа, непрестано истицан баш због тога да се ова питања не би отварала. Али у очима озбиљних духова тај разлог не може више ни да опстане. Напротив, млада али јака и велика нова држава, не познаје данас никакве опасности, и никад је наша држава, уопште, и од постања у мањој мери није познавала. Па ипак, она мала, од пре ратова, Србија, притешњена између две царевине и трећим непоузданим суседом, та малена Србија, у стварној опасности, никад ову није осећала у мери у којој се све доскора успевало да ослаби национално

самопоуздање у новој држави, опкољеној, истина, суседима непријатељски расположеним, али суседима тученим, разоружаним, заузетим својим судбоносним бригама, презадуженим и задуго неспособним да ма какву опасност било за кога представљају и прете.

Са свега овога претрес ових значајних питања требало је већ давно да отпочне и право је чудо заиста што већ данас нисмо преплављени књигама после којих би сви они догађаји били много бољом и јаснијом светлошћу обасјани.

Што се мене тиче, ја сам овом раду приступио подстакнут само једним пуким случајем.

Једнога дана, пре неколико година, а у бакалници једне мале паланке, ја сам пронашао неке међу одломцима свог рукописа који сам писао месец дана после преврата од 29. маја. Они су садржавали опис оне кржаве ноћи и моје ђачке утиске о свему што сам тада својим очима видео. Целе те ноћи, као гимназист, а са још двојицом својих другова, био сам, на улици, очевидац догађаја. И тај рукопис, брижљиво чуван пре рата у моме писаћем столу, којим су се за окупације послужиле аустријске војне власти мога места рођења, доспео је најзад до бакалнице у којој сам га случајно пронашао. На избледелим табацима његовим пошло ми је ипак за руком да прочитам многе од забележених утисака. И тада, читајући их, био сам изненађен безбројним појединостима које сам потпуно био заборавио. Оне су за мене биле исто тако нове и непознате као што би биле и за сваког другог који је ону ноћ преспавао и рукопис овај случајно уместо мене пронашао и прочитао. Тада сам сместа одлучио да све оне

утиске на основу овога обновим и поново напишем. Поверавајући о томе најближој својој околини, подстакнут сам, после тога, да овај мали рад проширим до једне много опсежније обраде онога тако важнога датума наше историје, утолико пре што су ми везе интимног познанства са творцима његовим то обилато омогућивале. И тако је постало ово дело за чије прилоге, као и сведоџбе, неоспорно верне, дугујем безбројним лицима.

Безмало сви главнији учесници у догађају од 29. маја, онда виђенији учесници у двема тзв. контра-заверама, нишкој и крагујевачкој, поред њих многи министри пок. краља Александра, породице умрлих и погинулих министара, политичари који су у оном политичком периоду стајали у центру јавнога живота и интереса, мој пок. таст Стојан Д. Рибарац за свога живота, библотекар Народ. библотеке г. Томић, који ми је допустио изузетан приступ у њу, и многи други, задужили су ме услугама после којих ми и није врло мучно било ући у испитивање историјске истине о догађајима којима се у овој књизи бавим. И зато сам према свима њима испуњен топлом и вечитом благодарношћу.*

Драгиша Васић

---

* Неки од поменутих били су добри да ми уступе и своје мемоарске белешке, немајући намеру да их сами штампају.

Поглед на самосталну владавину

Осмога јула 1900. године, а о дану своје веридбе, коју нити је хтео да одобри нити могао да спречи краљ Милан, па ни кабинет Владанов, нити ико, краљ Александар објавио је почетак своје самосталне владавине.*

---

* О акту веридбе и како је она текла, краљ је са својим председником владе сачинио и 18. јула исте године у *Српским новинама*, а под насловом „Права истина о веридби Краља Александра“, дао објавити овакво службено саопштење: „Изнадана веридба Њ. Величанства Краља Александра и Госпође Драге Луњевице, унукe славног војводе из ратова за ослобођење Србије, дала је повода разним противним оценама, које потичу или из недовољних обавештења, или из злонамерног извртања факата, о догађају који је извршен најправилнијим начином. Следеће саопштење служи за потпуно обавештење читалачке публике: Пометња у земљи до састава данашњег кабинета последица је неуставног поступања пређашње владе. Она је безобзирно напустила своју позицију, заборављајући на најсветију дужност помагања владоца у свим државним питањима, и на пристојност и поштовање уставних права владаочевих, у која неоспорно спада и Његово право избора супруге. (У необјављеним мемоарима председ. владе пок. Алексе Јовановића, код овога места налази се примедба: 'По принципијелном ограничењу параг. 28 Закона о Чиновницима Грађанског Реда, ни министри немају права да напусте своју дужност докле се не одреди лице које ће их предузети; и остају у обавези да своје послове уредно предају заменику.') Тој пометњи допринело је још и то што су неколико ђенерала и виших чиновника из Двора заборавили на своју заклетву и оданост престољу, прешав

Ова владавина испуњена је овим што следује:

- Акцијом око забране повратка у земљу краљу Милану, тзв. мерама предохране;
- помиловањем ивањданских и осталих политичких осуђеника;
- променом Устава или уставном реформом;
- питањем наслеђа престола;
- краљичиним „порођајем“;
- мартовском демонстрацијом;
- обуставом важности Устава од 6. априла 1901. и узимањем у руке вршења свеколике највише државне власти;
- враћањем у важност истога Устава.

у отворену опозицију после свршеног чина веридбе. Они нису били начисто са собом, да ли, у овим озбиљним приликама, треба да послуже Краљу, или да се покоравају жељама Краљевог оца.

Сажалевајући, што Краљ Милан није пристајао на његов корак, Његово Величанство Краљ Александар, у једном питању тако важном, као што је Његова женидба, хтео је и желео је пре свега да Себи нађе друга који ће Му обезбедити срећан и задовољан живот, и дати Му могућности да од сада спокојно гледа у Своју личну будућност, и да се боље и поузданије, ведријим челом и већом енергијом посвети напретку и снажењу Отаџбине. Не треба заборавити особеност прилика у којима је Краљ одрастао и у којима се Србија неправилно развијала за ових 15 година услед раздора у Краљевој кући. Због те су појаве и долазиле ваздашње трзавице, као узрок изненађењима, која је Краљ често морао да чини, силом околности, а врло често и преко своје воље.

Краљ је осећао потребу да тим изненађењима и неправилностима у владавини учини крај, дефинитивно, те да се једном, и у Двору, државна политика управља према државним потребама; да се кућа Крајева и Његова породица одвоје од политике, и остану изван политичке дискусије.

За то време било је неколико промена владе овим редом: кабинет Алексе Јовановића од веридбе до 5. фебруара 1901. и његов реконструисани кабинет од тога дана до 20. марта исте године; радикално-напредњачки кабинет Михаила Вујића до 6. маја 1902. са његовом делимичном променом од 27. априла; реконструисани кабинет Вујићев до 5. октобра исте године; кабинет П. Велимировића до 6. новембра исте године и кабинет генерала Цинцар-Марковића до 29. маја 1903.

Да умири прву од краљевих брига и да одлучи о будућем положају краља Милана, било је намењено влади Алексе Јовановића.

Још за њених првих дана, у неколико прилика, краљ се обраћао војсци и народу оваквим речима:

То је могао Краљ да постигне само тако, ако узме Себи жену према којој би одиста имао осећаје најискреније и најдубље љубави, и жену која би била упозната са приликама у Србији, те да се тиме избегну све будуће тешкоће и трзавице у Краљевом Двору. Краљ је познавао Своју вереницу још као дворску госпођу Своје мајке и имао је прилике да је уочи као жену ретких врлина по интелигенцији, срцу и узвишеним осећајима, и по њеној природној скромности. Од тога доба, Он је заволео госпођу Драгу чистом и безграничном љубављу, и још тада се решио да само њој поклони Своју руку.

У својој скромности госпођа је Драга чинила све могуће покушаје да одврати владоаца од овога корака, бојећи се да не дође у сукоб са родитељима и политичарима који овај не би одобрили. Одговор Краљев, на све њене молбе и наваљивања, био је увек један те исти: 'Ја Вас толико волем и толико поштујем да никада не бих поискао Вашу руку да нисам решен да успем, макар се борио са целим светом па и са Вама.'

У суботу, 8. јула ове године, звао је Краљ бивше министре да им саопшти Своју неодступну намеру, у горњем смислу. Кад је сео за сто, примети да нема министара Генчића и Нешића, и посумња да нису отишли да разгласе догађај по вароши. Ађутант, коме

„Ја сам глава Дома Обреновића и ја први имам право и дужност да водим бригу о судбини и будућности Династије. Према томе, мишљење мога оца у делу моје женидбе ствар је споредна и од малог значаја. Ту је главно шта мислим ја, а не шта мисли мој отац. Мој отац није одговорио мојим жељама и ја сам га, као врховни командант, стога по праву, и разрешио од дужности команданта активне војске.“ У беседи од 17. јула, одговарајући на поздраве народним депутацијама, па истичући немогућност даљег опстанка двојице краљева, он је поновио: „Ја мислим, господо, да од данас у Србији неће више бити ничијег

је наредио да пита где су, донесе одговор да су отишли Крунском улицом, у којој станује госпођа Драга. Краљ је раније био заклео све ministre да не предузимају ништа против Његове намере, нити да иком ишта кажу о њој; и тек им је тада поверио ту Своју намеру; а кад су се вратила два поменута министра, Краљ их закле да кажу где су били. Са позивом на ранију заклетву, коју су погазили, они су признали да су ишли код госпође Драге да је склоне на одлазак из земље. Чувши ово, Краљ је обукао униформу, наредио кола, дао министрима прокламацију о веридби, са наредбом да је пошљу у штампу, а министру полиције заповедио да се стара да све у вароши и земљи буде мирно и у добром поретку. Полазећи, рекао је министрима: ’Господо, ви се нисте поштено према мени понашали. Ја цепам ваше оставке и наређујем вам да радите онако како ја будем казао.’

Затим је Његово Величанство Краљ отишао у стан госпође Драге, али је тамо није нашао. Послушавши ministre, она се била склонила код једне своје рођаке, са намером да отпутује исто вече. Краљ замоли њеног брата наредника, питомца Војне Академије, да му каже где је госпођа, изјављујући да то очекује као будући зет. Он смерно одговори да га је сестра заклела да не каже где је; а на то му Краљ, као Врховни Командант Војске, заповеди да одмах оде по њу и доведе је, додавши, да јој каже да он неће отићи из њеног стана

другог ауторитета сем мога и да сваки треба све досадање предрасуде да напусти.“ Том истом приликом и дотичући се програма нове владе, додао је како је његова жеља да у будућој унутрашњој политици остане у важности његов програм од 11. октобра 1897, по коме „Србију ваља водити путем мирног и правилног развитка, дакле, да Србија треба да се развија без трзавица и политичких борби“; да ће се он тога програма строго држати, јер сматра „да је једини срећан и добар за Србију“. У том циљу, рекао је даље, приступиће се правилној примени закона, повраћају реда у земљи и умирењу партија, како би се око владоца

док се она не врати, ма колико дуго трајало. На такав категорички позив и видевиш колика је љубав и одлучност Краљева, госпођа се Драга врати и са благодарношћу прими Краљеву понуђену руку, приставши да буде Његова верна и послушна сапутница живота.“ (Српске новине: службени дневник Краљевине Србије, од 18. јула 1900. године)

О томе откад датира краљева намера о женидби са Драгом Машин, види Ст. Новаковића, „Двадесет година уставне политике у Србији“, стр. 205–210. Новаковић наводи како му је краљ Александар, после женидбе, у октобру 1900. говорио „да се он с краљицом био договорио да венчање изврше још пре атентата 1899, да му је Драга још пре атентата писмом однекуда из иностранства изјављивала своје неодобравање тадашње милановске владавине, па да су обзире према Краљу Милану, после атентата 1899, наметнули одлагање тога акта. Ми нагађамо на основу тога“, пише Новаковић, „да је одлука краља Александра да се жени Драгом Машин још старија и да иде, ако не у бијаричко бављење 1895, а оно још у 1896, али насигурно у 1897, тако да је у пролеће 1897. била сасвим утврђена ствар међу њима двојима, стога је Краљ према свима разговорима о својој женидби био увек чудновато хладан и равнодушан. Отуд је онако његово понашање и према пројекту цетињске прошевине.“

прибрала народна интелигенција, која ће га потпомогати на оном путу остварења државних задатака који се срећи и напретку Србије клоне.

Ову одлуку о заснивању своје самосталне владавине краљ потврди указом о оставци краља Милана на његово звање команданта активне војске, уважењем молбе његове упућене 7. јула, преко заступника председника владе Вукашина Петровића, а у којој захтеваше „непремено“ и као „историјску услугу“ да се указ о њој сместа потпише. Тај указ, донесен у исто време кад и прокламација од 8. јула, објави целом народу и обавести га о неумољивом неодобравању очевом значајног чина који је краљ извршио.

Али то није било од мале важности. Краљ Милан, командант активне војске, необично предан у звању које заузимаше, омиљен веома у официрском кору, о коме се својски старао, имао је на овај врло велики утицај. И у неизвесности о даљим његовим намерама, краљ и није крио бригу од опасности која му је с те стране претила. Не кријући је, сматрао је он за потребно, и пре свега осталог, да новој својој влади, коју је с муком успео да образује, ову одлуку о задржању свога оца на страни наметне као прву, најпречу и неодложну дужност. Износећи потребу унутрашњег мира, као и измирења са Русијом, чије су давнашње жеље о уклањању краља Милана из земље биле добро познате, он затражи у овоме њено смело и неоклевачко држање.

Но, позвани кандидат за министра војног, генералштабни потпуковник Милош Васић, подсети га тада на познату одлучност његова оца, молећи

о упутствима за случај покушаја његовог насилног преласка у земљу. Краљ одговори да је у том случају дужност стража да га задрже и њега извести, а он ће наредити да га интернирају у једно од места у коме је краљ Милан, по његовом мишљењу, највише омражен. У крајњем случају, одговори му даље, „силу треба одбити силом, и ако он том приликом падне, сам је крив“. Али га овај упозори и на други разлог који се тицао Уредбе о активној команди, а по којој министар војни, као највиша административна власт, и само то, и нема права на употребу војничке силе. Признајући га, краљ обећа да ће препреку лако отклонити хитном изменом ове Уредбе, а по праву које му дају Устав и Закон о устројству војске.

Онда влада и Васић, који се после овог обећања прими понуђеног положаја, изјавише да се прихватају ове дужности, коју ће сматрати као државну обавезу, а у интересу земаљског поретка.*

Петога августа краљ одржа реч и потписа нову Уредбу, по којој се Команда активне војске потчињава министру војном у сваком погледу и у свима приликама, а овај на основу ње одмах предузе потребне мере предохране, постављајући војнички кордон дуж Саве и Дунава са изричним налогом да се краљ Милан, ако покуша прећи у Србију, ухвати и под стражом задржи до даљег његовог наређења.

У овом питању и при остварењу овог „државног задатка према краљу Милану, влада је“, писао је

---

* Министарство Алексе С. Јовановића, подаци о политичким догађајима у Србији од 8. јула 1900. до 21. марта 1901. године.

доцније њен председник,* „избегавала обилазне путеве који никако или споро воде намењеном циљу. У првом се реду очекивало да ће краљ Милан из сопствене побуде поштовати постигнути споразум између нашег и руског двора и да се неће насилно вратити у Србију. То су налагали: патриотизам, родитељска љубав и народно расположење, као што му је млади краљ и наговестио, одмах по саставу владе, „нарочитим писмом, с тим да ће се у противном случају употребити крајње мере за одржање новог политичког стања“.**

На сваки начин ови обилазни путеви односили су се на све оне раније примене мера које су после абдикације краља Милана биле према њему предузимане, а имале исто тако за циљ удаљење његово из земље. Тада, објашњавао је даље Јовановић, осујећене су оне у првом свом покушају, и све његове свечане изјаве да неће долазити у Србију до пунолетства младог краља и „да се добровољно одриче засвагда чланства краљевског дома и свих права и дужности које су тим чланством по Уставу и законима земаљским скопчани“, нису имале никаква значаја. Зато баш и уверена „да би присуство Краља Милана у Србији било штетно и судбоносно по сретно и напредно стишавање партијских страсти“, ова је влада (ревносно побијајући гласове који су се у страниој штампи проносили о измирењу оца и сина) „будним оком пратила дављење његово у Бечу и његово путовање до Пеште и Париза“. А „кад

---

* Исте мемоар. белешке, стр. 80.

** Исте мемоар. белешке, стр. 80.

се једног дана ненадано појавио у Букурешту, у министарској седници, којој је председавао млади Краљ, буде решено: да се употребе најенергичније мере ако се појави на нашој граници“.*

Али се краљ не задржа на овоме. У тежњи и старану да одлучно и нарочито нагласи како се заувек ослободио утицаја свога оца, који му је узурпирао његова владалачка права, он употреби прилику да у престоној беседи, којом је поздравио Народну скупштину 30. децембра у Нишу, изјави: како се „Краљ Милан засвагда уклонио из земље“. „Ова изјава“, навео је Јовановић, „била је потребна да се обележи начин унутрашње владавине и да се означи политички одношај Србије према Русији, са којом је везано трајно пријатељство, и према Аустро-Угарској, којој је Краљ Милан био одан.“

Сутрадан, 3. децембра, а приликом свечаног пријема у Двору, Народна скупштина предала му је своју

---

* У смислу ове одлуке министар унутрашњих дела упутио је окружним начелствима под 15. септ. 1900. шифровани телеграфски распис ове садржине: „Бивши Краљ Милан дошао је синоћ у Букурешт, не зна се каквим послем и којим намерама. Ако би хтео да пређе у Србију јавно или тајно, наређује вам се да се сместа чим изађе на обалу или се иначе где нађе у Србији, одведе од стране власти у Начелство или у Среску Канцеларију, и ту чува под најјачом и најстрожом стражом. Том приликом објаснићете му да се тако поступа по наређењу владе зато, што је дошао у Србију без одобрења Његовог величанства Краља, а у интересу његове личне безбедности, да не би од народа био нападнут. На случај да он не би хтео сам да следује позиву, употребите силу. Међутим, одмах ћете известити мене и надлежног команданта дивизије о ономе што би се тим поводом догодило. За извршење ове наредбе, употребите најпоузданије своје чиновнике и жандарме, а од стране војног министра следоваће нужна наредба да вам за случај потребе и војска буде дата у помоћ.“